

बहुभाषिक कक्षामा भाषिक परीक्षण तथा मूल्याङ्कनको महत्त्व

भृगिन्द्रराज ढकाल

parasdhakal101@gmail.com

लेखसार

भाषा राष्ट्रको मेरुदण्ड हो। भाषालाई जीवित राख्न, संरक्षण, संवर्धन गर्न बहुभाषिक शिक्षाको ठूलो महत्त्व हुन्छ। बहुभाषी शिक्षा दिने ठाउँ भनेको कक्षाकोठा हो। बहुभाषिक कक्षामा बालबालिकाहरूको भाषिक क्षमता जाँचका लागि भाषिक परीक्षण गर्नुपर्दछ। बालबालिकाहरूलाई पढाइ, बोलाइ, पढाइ, लेखाइलाई केन्द्रविन्दुमा राखेर भाषिक मूल्याङ्कन गर्नुपर्दछ। बहुभाषिक कक्षामा हरेक भाषाभाषी बोल्ने मातृभाषी समुदायबाट आएका बालबालिकाहरूको क्षमता अभिवृद्धि, सिकाइप्रतिको रुचि र हरेक भाषाप्रतिको सम्मान जगाउँदै विषयवस्तुमा निखारता ल्याउनका लागि भाषिक परीक्षण तथा मूल्याङ्कन गर्नु औचित्यपूर्ण हुन्छ। विद्यालयमा बालबालिकालाई तिनले नबोल्ने र नबुझ्ने भाषा प्रयोग गर्न बाध्य गर्नु हुँदैन। यसले उनीहरूलाई समाजका उत्पादनशील सदस्य हुन मद्दत गर्दैन बरु त्यसमा बाधा पुऱ्याउँछ। बहुभाषी शिक्षाले भाषाहरूको प्रयोगलाई सीमित नगरी बढीभन्दा बढी भाषा प्रयोग गर्न र सिक्न प्रेरित गर्दछ। यसरी हेर्दा बहुभाषिक कक्षामा भाषिक मूल्याङ्कनको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको पाइन्छ। यस लेखमा बहुभाषिकता, बहुभाषिक कक्षा शिक्षण, बहुभाषिक कक्षामा भाषिक परीक्षण तथा मूल्याङ्कन र यसको महत्त्व तथा प्रयोजनका बारेमा चर्चा गर्ने प्रयत्न गरीएको छ।

मुख्य शब्दावली

बहुभाषिकता, कक्षा शिक्षण, परीक्षण, मातृभाषा, बालबालिका, विविधता आदि।

विषय प्रवेश

नेपाल एक बहुभाषिक मुलुक हो। यहाँ १२३ भाषा प्रचलनमा रहेको पाइन्छन्। बहुभाषिक समाजमा राष्ट्रिय एकताको सुदृढीकरणको महत्त्वपूर्ण आधार समझदारीको विकास हो (पौडेल, २०६७, पृ.१४)। नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ र नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ ले पनि यस तथ्यलाई स्वीकारेका छन्। तीन वर्षीय अन्तरिम योजना (२०६४-६७) मार्फत नेपालले त्रैभाषिक नीतिलाई अवलम्बन गरेको छ र बहुभाषिक शिक्षा कार्यक्रम कार्यान्वयन निर्देशिकामार्फत नेपाल अहिले

बहुभाषिक शिक्षा नीतिको पक्षमा उभिएको छ। नेपाल सरकार शिक्षा मन्त्रालयले बहुभाषिक शिक्षा कार्यक्रममार्फत आठओटा मातृभाषाका माध्यमबाट २४ ओटा बहुभाषिक विद्यालयहरूमा पठनपाठन भइरहेको छ। यसरी हेर्दा नेपालको सन्दर्भमा बहुभाषिक शब्द सामान्य बन्दैछ (योञ्जन-तामाङ, २०६९, पृ.९३)।

बहुभाषिकताले समाजका बीचको सामाजिक, साँस्कृतिक तथा व्यावहारिकतालाई जोड्ने काम गर्दछ। समान स्तरमा बहुभाषिकताको सन्तुलित प्रयोगले समुदायका बिच आ-आफ्नो भाषिक तथा

साँस्कृतिक पहिचानलाई कायम राख्न सक्छ तर एउटा समुदाय भाषिक तथा साँस्कृतिक दृष्टिले प्रभावशाली र अर्को समुदायचाँहि कम प्रभावशाली तथा अल्पमतमा छ भने अल्पमतको समुदाय प्रभावशाली समुदायभन्दा बढी प्रभावित हुने र त्यसबाट अन्ततः संक्रमित हुन जाने स्थिति देखा पर्छ (अधिकारी, २०७४, पृ.३७)।

विषयवस्तुलाई विभिन्न मातृभाषाका माध्यमबाट बुझाउँदै दिइने शिक्षालाई नै समग्रमा बहुभाषिक शिक्षा भनिन्छ। विद्यार्थीको तहबाट हेर्दा यो मातृभाषामा शिक्षा हो भने विद्यालय व्यवस्थापन तथा योजनाको तहबाट हेर्दा यो बहुभाषिक शिक्षा हो। तसर्थ बालबालिकाको दृष्टिबाट मातृभाषामा शिक्षा भन्नु र बहुभाषिक शिक्षा भन्नु एउटै हो। अहिले संसारभरी नै मातृभाषामा दिइने शिक्षालाई बहुभाषिक शिक्षा भन्ने गरेको पाइन्छ। प्रकाशित सामग्रीहरूमा बहुभाषिक शिक्षालाई मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षा पनि लेखिएको हुन्छ (योञ्जन-तामाङ, २०६९, पृ.९४)।

बालबालिकाहरूको सिकाइ परीक्षण गर्ने थलो भनेकै कक्षाकोठा हो। हाम्रो जस्तो देशमा प्रायजसो बालबालिकाहरू द्विभाषिक तथा बहुभाषिक रहेका पाइन्छन्। त्यसैले बहुभाषिक कक्षामा उनीहरूको भाषिक परीक्षण गर्दा सरल रूपमा सुनाइ, बोलाइ, पढाइ तथा लेखाइका माध्यमबाट गराउदा राम्रो हुने देखिन्छ।

समस्याकथन

बहुभाषिक कक्षामा भाषिक परीक्षण तथा मूल्याङ्कनको महत्त्व के कस्तो रहेको छ भन्ने प्रस्तुत अनुसन्धान लेखको समस्या रहेको छ।

अध्ययनको उद्देश्य

बहुभाषिक कक्षामा भाषिक परीक्षण तथा मूल्याङ्कनको महत्त्व पत्ता लगाउनु प्रस्तुत अनुसन्धेय लेखको उद्देश्य रहेको छ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत अध्ययन गुणात्मक ढाँचामा आधारित रहेको छ। यस लेखमा वर्णनात्मक तथा विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ। लेख तयारीका क्रममा पुस्तकालयीय अध्ययन प्रक्रियाका माध्यमबाट शीर्षकसँग सम्बन्धित पुस्तक, जर्नल एबम् अध्ययन प्रतिवेदनहरूमा प्रकाशित सामग्रीलाई द्वितीयक स्रोतका रूपमा उपयोग गरिएको छ।

बहुभाषिकता

दुई वा सोभन्दा बढी भाषाहरूको आपसी सम्प्रेषणका लागि प्रयोगको स्थितिलाई बहुभाषिकता भनिन्छ। सामाजिक भाषाविज्ञानमा द्विभाषिकता र बहुभाषिकतालाई पर्यायका रूपमा पनि हेर्ने गरिएको पाइन्छ। बहुभाषिकता समाजमा पाइने भाषिक व्यावहार हो (अधिकारी, पृ.३५)। कतिपय व्यक्तिहरू आफ्नो आवश्यकता र बाध्यताले पनि अरू भाषा सिक्न बाध्य हुन्छन् भने समाजमा व्यक्ति मात्र नभएर एउटा सिङ्गो समुदाय नै पनि बहुभाषिक हुन सक्छ। समुदायगत बहुभाषिकताले परिवार, समाज, राष्ट्र र अन्तराष्ट्रिय जगतमा समेत सम्पर्क विस्तार गर्न सक्ने देखिन्छ।

विश्वमा धेरै देशहरू बहुभाषिक विशेषताले भरिपूर्ण छन्। बहुभाषिक समाजमा जन्मेहुर्केको व्यक्तिका लागि मातृभाषाबाहेकको अर्को भाषा सिक्ने भनेको सामाजिकरणको एक अङ्गका रूपमा रहने गर्दछ। आफ्नो समाजमा मातृभाषाभन्दा बाहेक अरू भाषाहरू प्रभावशाली भएको खण्डमा व्यक्तिलाई सहजरूपमा द्विभाषिकताको विकास हुन्छ र स्वभाविकरूपमा सिक्न सक्छ। द्विभाषिकता तथा बहुभाषिकतालाई प्रारम्भिक, सापेक्ष, निरपेक्ष, संयुक्त, अन्तरजातीय, बहिर्जातीय, प्रवर्धनात्मक, अवनत, स्थिर र अस्थिर, सामाजिक र वैयक्तिक गरि वर्गीकरण गरिएको पाइन्छ।

बहुभाषिक कक्षा शिक्षण

दुई वा सोभन्दा बढी भाषाहरूलाई माध्यम बनाएर बालबालिकाहरूलाई शिक्षा दिने कार्य बहुभाषिक

कक्षाहरूमा गरिएको पाइन्छ। बहुभाषी कक्षा शिक्षणमा विद्यार्थीहरूलाई मुख्य विषयवस्तु सिक्न मातृभाषाले सहयोग पुऱ्याउने किसिमले सरल रूपमा सिकाइन्छ। बहुभाषा विद्यालय छनोट तथा शिक्षणमा बटम अप अर्थात् समुदाय केन्द्रित विधि रहेको छ। समुदाय केन्द्रित बहुभाषिक शिक्षा यस विधि अनुसार विद्यालयका भाषिक समुदाय र शिक्षकले मातृभाषा शिक्षणमा चाहिने आवश्यक शैक्षिक सामग्री स्थानीय भाषामा तयार गर्ने, सबै शिक्षकहरूलाई मातृभाषा तथा स्थानीय आदिवासी ज्ञानको बारेमा जानकारी आदानप्रदान गर्ने, स्थानीय रैथाने परम्परागत शिक्षण प्रणालीकै आधारमा शिक्षकहरूलाई तालिम दिने र मातृभाषामा शिक्षणका लागि शिक्षकहरूलाई सघाउने आदि छन् (योञ्जन-तामाङ, २०६९, पृ.११३)।

पाठ्यपुस्तकहरूका साथै प्रत्येक विद्यालयहरूमा विद्यार्थीहरूले मिलेर वा पालैपालो पढ्न पाउने गरी ससाना चित्र पुस्तकहरू र बाल साहित्य र सन्दर्भ सामग्रीका रूपमा भाषा र ज्ञान विज्ञानका विविध विषयहरूमा सरल पाठ्यसामग्रीहरूको व्यवस्था हुनु पर्छ। क्रमशः यस्ता पाठ्यसामग्रीहरूको सडकलन वृद्धि गरी ससाना पुस्तकालयको स्थापनातर्फ प्रत्येक विद्यालयले तयारी गर्नुपर्छ। बहुभाषिक बालबालिकाहरूलाई स्थानीय मातृभाषाको अध्ययन गर्न प्रोत्साहित गर्नुपर्छ (पौडेल, २०६७, पृ.१५)।

बहुभाषिक कक्षामा भाषिक परीक्षण तथा मूल्याङ्कन

बहुभाषिक कक्षामा धेरै भाषाभाषीका बालबालिकाहरू रहेका हुन्छन्। कक्षामा उनीहरूको भाषिक परीक्षण गर्नु भनेकै भाषाका सीपहरू सुनाइ, बोलाइ, पढाइ तथा लेखाइको बारेमा जाँचु हो। यसको मूल उद्देश्य विद्यार्थीहरूको भाषिक क्षमता स्तर आँकलन गर्नु मात्र नभएर शिक्षण सिकाइ प्रक्रियाको प्रभावकारिता जाँचु, पाठ्यांशका सरल र जटिल अंश छुट्टाउनु, शिक्षण सामग्रीहरूको उपयोगिता र प्रभावकारीताको निर्व्यौल गर्नु, शिक्षण विधि एवं प्रक्रियाहरूको प्रभावकारिताको परीक्षण

गर्नु तथा समग्रमा भाषा सिकाइका कठिनाइ र समस्या क्षेत्रहरू पत्ता लगाएर निराकरणत्मक शिक्षण सिकाइमा मद्दत पुऱ्याउनु पनि रहेको हुन्छ (शर्मा र पौडेल, २०६७, ३०६)।

बहुभाषिक कक्षामा भाषिक मूल्याङ्कन गर्नका लागि विभिन्न भाषिक सीपमूलक कार्यहरू गराएर जाँच सकिन्छ। विस्तृत क्षेत्रभित्रका समान स्तर र उमेरका बहुभाषिक विद्यार्थीहरूको संज्ञान, सीप र धारणा सम्बन्धी स्तर पत्ता लगाउन, तिनलाई मानकका आधारमा तुलना गर्नुका साथै पथ प्रदर्शनीय सुभाव दिनका लागि स्तरयुक्त परीक्षाका माध्यमबाट पनि परीक्षण गर्न सकिन्छ। साथै मौखिक, लिखित परीक्षाका माध्यमले तथा प्रयोगात्मक तरिका अपनाएर जस्तै जाँचसूची भराएर आदि तरिकाबाट पनि बहुभाषिक कक्षामा भाषिक मूल्याङ्कन गर्न सकिन्छ।

भाषिक परीक्षण तथा मूल्याङ्कनको महत्त्व तथा प्रयोजन

भाषिक मूल्याङ्कनका प्रमुख प्रयोजन भनेका छनोट, पृष्ठपोषण, मूल्याङ्कन र अनुसन्धानहरू हुन् (डेविस, सन् १९९०)। भाषासम्बन्धी विद्यार्थीका सामान्य योग्यताको जानकारी लिन, विद्यार्थीहरूलाई उनीहरूका भाषिक क्षमता समूहमा स्थान निर्धारण गर्न, विद्यार्थीहरूका भाषिक योग्यताको प्रमाणीकरण गर्न, विद्यार्थीहरूलाई भाषा सिकाइमा उत्प्रेरित गर्न, खास किसिमका भाषिक सीप वा ज्ञानका क्षेत्रमा विद्यार्थीहरूमा देखा परेका भाषिक समस्या वा कठिनाइहरूको निदान गर्न, विद्यार्थीहरूको सम्बद्ध भाषा सिकाइको तयारी अवस्था वा पूर्व क्षमता पत्ता लगाउन, विद्यार्थीको भाषा सिकाइको प्रगति दर थाहा पाउन, उनीहरूलाई भाषा सिकाइको क्षेत्रमा भएका प्रगति र अवनतिका बारेमा पृष्ठपोषण दिनु र समबद्ध भाषा पाठ्यक्रम वा पाठ्यांशको शिक्षण सिकाइमा सुधार ल्याउन, भाषा शिक्षण कार्यक्रमका उपलब्धिहरूको समीक्षा गर्न, भाषा सिकाइ र शिक्षणका बारेमा थप कुराहरू पत्ता लगाउन अन्वेषण गर्न, भाषा शिक्षण सिकाइका क्षेत्रमा

विविध रणनीति सम्बन्धी सूचनाहरूको जानकारी लिन लगायत विभिन्न कार्य गर्नका लागि बहुभाषिक कक्षामा भाषिक परीक्षण तथा मूल्याङ्कनको महत्त्व रहेको पाइन्छ।

बहुभाषिकताले भिन्न भिन्न भाषिक समुदायका बिच वर्गीय तथा जातीय समझदारी बढाउन, एक अर्कामा निकटता तथा आत्मियता वृद्धि गर्न धेरै महत्त्व राख्छ (अधिकारी, २०५६, पृ.४०)। कुनै व्यक्तिको परिवारको भाषा एउटा छ भने छरछिमेकको भाषा बेग्लै हुन सक्छ। त्यस्तो स्थितिमा हुर्केका बालबालिका सानै उमेरदेखि बहुभाषिक हुन सक्छन्। कुनै परिवारमा आमाको भाषा एउटा, बाबुको भाषा अर्को हुन सक्छ। उक्त दुईमध्ये एउटा भाषा छरछिमेक वा समुदायको पनि भाषा भएमा त्यसलाई मुख्य मानी अर्कोलाई गौण रूपमा मात्र सिक्ने सम्भावना रहन्छ। फेरि आमाको मातृभाषा एउटा, बाबुको मातृभाषा अर्को भएमा र छरछिमेकको वातावरणको भाषाचाँहि उनीहरूको मातृभाषाभन्दा फरक भएमा बहुभाषिक सन्दर्भमा आमाबाबुले बोल्ने भाषा उसका लागि गौण हुन जाने देखिन्छ (अधिकारी, २०५६, पृ.४०)। त्यसैले बहुभाषिक कक्षामा भाषिक परीक्षण तथा मूल्याङ्कनका सन्दर्भमा पारिवारिक भाषिक स्थिति, समुदायको भाषिक वातावरण लगायतका कुराहरूलाई समेट्दै सरल रूपमा प्रोत्साहनपूर्ण सिकाइ गराउँदै मूल्याङ्कन गर्नुपर्दछ।

अहिलेको समयमा मानिसहरूलाई एउटा भाषाबाट मात्र कामकाज धान्न मुस्किल पर्न सक्छ। एउटै भाषामात्र अपर्याप्त हुन सक्छ। त्यसैले बहुभाषिक अवस्थाले सामाजिक अवस्थालगायत जनजीवन र जनजीविकालाई पनि सहयोग पुऱ्याउन सक्ने देखिन्छ। हेमाङ्ग राज अधिकारीले विभिन्न कारणबाट मानिसहरू द्विभाषिक तथा बहुभाषिक बन्न सक्ने सन्दर्भलाई स्पष्ट रूपमा देखाएका छन् :
कतै परिवारमा नै दुईभन्दा बढी मातृभाषा बोल्ने व्यक्तिहरू हुन सक्छन्। तीमध्ये कुनै एक भाषा छरछिमेक वा वृहत्तर समुदायको छ भने त्यस्तो

परिवारका सदस्यहरूको भुकाव समुदायमा प्रचलित प्रभावशाली भाषातिर रहनु स्वभाविक हुन्छ।

परिवार र छरछिमेकको भाषा एउटा र हाटबजार, विद्यालय एवं वृहत्तर परिवेशको भाषा अर्कै भएमा आफ्नो निकटवर्ती सेरोफेरोमा बालकले स्वाभाविक रूपमा द्विभाषिक हुन पाउँदैन। उसले त्यसका लागि विद्यालय जाने उमेरसम्म पर्खनुपर्ने हुन्छ। परिवार र छरछिमेकको वातावरण नभेटिएको दोस्रो भाषाको सिकाइ सापेक्षिक रूपमा उसका लागि जटिल हुने स्पष्ट छ।

सबै व्यक्ति सबै सन्दर्भमा द्विभाषिक /बहुभाषिक नहुन सक्छन्। कुनै व्यक्ति एउटा भाषामा सक्षम र अर्को भाषामा बुझ्न मात्र सक्ने हुन्छ भने कोही बुझ्न र बोल्न समेत सक्छ। त्यस्तै कोही दुबै भाषा पढ्न र लेख्न सक्ने हुन्छन्। कोही चाँही परिवारमा एउटा भाषा र कार्यालयीय गतिबिधिका कुरा अर्को भाषामा र बौद्धिक तथा प्राज्ञिक कुरामा भने अर्कै भाषा प्रयोग गर्ने पनि हुन सक्छ (अधिकारी, २०७४, पृ.४०-४१)।

बहुभाषिक कक्षा विविधताले भरिपूर्ण हुन्छ। कक्षा व्यवस्थापनमा विविधताको सम्बोधनले सिकाइलाई प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ। विविधता भाषा, संस्कृति तथा परम्परा, सिकारुको पृष्ठभूमि, सिकारुको पारिवारिक अवस्था, सिकारुको सिकाइ उपलब्धि, लैङ्गिक अवस्था, सिकारुको सामाजिक, आर्थिक तथा भाषिक अवस्था जस्ता विविध विषयमा आधारित भएकाले प्रभावकारी सिकाइका लागि शिक्षकले कक्षामा निर्वाह गर्नु पर्ने भूमिका अहम् हुन जान्छ। कक्षा सञ्चालनमा शिक्षक मार्गदर्शकको भूमिकामा प्रस्तुत भए पनि प्रभावकारी सिकाइका लागि विविध शिक्षण विधि उपयोगमा ल्याउन सक्छन्। उल्लिखित अवस्थामा नेपाली मातृभाषी सिकारु अधिक भएको कक्षाका लागि चाहिने सम्बोधन सीप तथा नेपाली कम बुझ्ने र कुनै एक मातृभाषी पृष्ठभूमि भएका विद्यार्थीको सिकाइ अघि बढाउने सीप शिक्षकमा चाहिएको छ

(रिमाल, २०७१, पृ. २०८) विविधताको सम्बोधन गराउँदै सिकाइमा बालबालिकालाई अब्बल बनाउनका लागि बहुभाषिक कक्षामा भाषिक परीक्षण तथा मूल्याङ्कनको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको पाइन्छ।

निष्कर्ष

बहुभाषिक कक्षामा धेरै भाषाभाषीका बालबालिकाहरू हुने गर्दछन्। निश्चित विषयवस्तुलाई विभिन्न माध्यमले सरल रूपमा हरेक भाषाभाषीका बालबालिकाहरूले बुझ्न सक्ने गरी सिकाउने कार्य बहुभाषिक कक्षामा गरिन्छ। बहुभाषिक कक्षामा बालबालिकाहरूलाई मातृभाषाको अध्ययन गर्न र बुझ्न तथा आफूले पहिले सिकेको भाषामार्फत सजिलो तरिकाले सिक्न विषयवस्तुलाई उनीहरूको रुचि, चाहनाअनुसार शिक्षण गरिन्छ र गर्नुपर्दछ। त्यसैगरी बालबालिकाहरूलाई सुनाइ, बोलाइ, पढाइ र लेखाइका माध्यमबाट भाषिक सीपको परीक्षण गरिन्छ। विभिन्न जाँचसूची बनाएर, बालबालिकाहरूलाई टोली नेता बनाएर तथा प्रयोगात्मक कक्षाहरू गराएर भाषिक सीप परीक्षण तथा मूल्याङ्कन गर्नुपर्छ। बालबालिकाहरूलाई स्वतस्फूर्त सिकाइमा प्रोत्साहित गराउन तथा बहुभाषिक कक्षालाई प्रभावकारी बनाउन तथा विभिन्न भाषाभाषीका बालबालिकाहरूमा परेका समस्या तथा नयाँ कुराहरू बुझ्न, सिक्न अनि त्यसको समाधान गराउँदै कक्षाशिक्षणको लक्ष्य हाँसिल गर्नका लागि बहुभाषिक कक्षामा भाषिक परीक्षण तथा मूल्याङ्कनको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ।

सन्दर्भसामग्री

अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०५६), *भाषा शिक्षण : केही परिपेक्ष्य तथा पद्धति* (तेस्रो संस्करण) काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार।

अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०५६), *सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान* (छैटौँ संस्करण) काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार।

अमृत, योजन तामाङ (२०६९), *बहुभाषिक शिक्षाका कुरा*, टोकियो : तामाङ समाज।

पौडेल, माधव प्रसाद (२०६७), *दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली शिक्षण*, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार।

यादव, योगेन्द्र प्रसाद (२०७४), *नेपालमा बोलिने भाषा : सङ्कट र सम्भावना*, साठी वर्षका भाषिक चर्चा, (पृ. ३१२ – ३३७)।

रिमाल, डिल्लीराम (२०७१), *सामुदायिक विद्यालयका प्राथमिक तहमा भाषिक विविधताको सम्बोधन, अप्रकाशित पिएच.डी शोधप्रबन्ध*, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, डिनको कार्यालय, त्रिभुवन विश्वविद्यालय।

शर्मा, केदार प्रसाद र पौडेल, माधव प्रसाद (२०६७), *नेपाली भाषा र साहित्य शिक्षण*, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार।

शिक्षा विभाग (२०६९), *मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षा*, परिचय पुस्तिका।